

Թշնամին ծաղր առնելով՝ ասաց, այս շէմքից հեռացիր,
քի դուքնզգոյն ցաւերին գինին քաղցրանկատ չի արժիլ.
Թէպէտ դիւրին եմ ասել ես ծովազնացութեան շահը,
Սխալ եմ, ամէն ծփման հարիւր անդամանդ չի արժիլ.

Գնա՛, գտիր վանձ գոհութեան և անկիւն մի առանձնութեան,
քի դուզնաքեայ ստղտանաց եկամուտն առատ չի արժիլ.
Հաֆիզին պէս բաւական լըր, ունայն աշխարհից ձեռք քաշիր,
Յիմարից պարտաւորվելոյն բիւր ոսկի, արծաթ չի արժիլ:

Յ. ԹԻՐԻԱՅԵԱՆ

ՀԱՍԳՈՅՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅ ՀԱՅՈՑ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՈՒՑ

1900 թուին Պօլսոյ Հայոց թերթերը, Բիւրակն թիւ 28, 30, Բիւզանդիոն թիւ 1150, Սուրհանդակ (թիւ 447) և մասնազիտական Հանդէս Ամսօրեայ և Բանասէր (էջ 355-57 և 117-18) միմեանցից փոխ առնելով հրատարակեցին, որ Երուսաղէմի Հայոց վանքում կայ մի երկաթազիր մագաղաթեայ աւետարան՝ զրուած փրկչական 602 և հայկական ԵՄ թուականին: Եղան կասկածով վերաբերուողներ, իսկ հետաքրքրուողները սպասում էին որ Երուսաղէմի կարող միարանները աւելի ճիշտ և աւելի որոշ բացատրութիւն կտան: Եւ ժամանակուայ մատենադարանապետը՝ Սահակ Եպիսկոպոս Խապայեան՝ այժմ կաթողիկոս Մեծի տանն Կլիկիոյ՝ սկսաւ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ (1901, էջ 33-35) իւր խօսքն ասելու:

«Պէտք է խոստովանիլ որ Երուսաղէմի Աւետարանը չունի զրչէն յիշատակարան, որովհետեւ վերջին թուղթ ինկած կ'երեւայ. բայց ասոր փոխարէն թուղթ 7^ա, զարդախորանի մը երեք դատարկ սինակաց ձախ կողմի սինակին մէջ տարբեր գրչառու քանաքով՝ տարեթիւն ու զրչի անունն ունի, որ «կրկնուած է աւետարաններուն վերջացած տեղերը: Այս մասին», շարու նախում է յղուածագիրը, աւելի «ըսելիք

չունիմ, ուստի ի բաւականութիւն բանասիրաց կ'անցնիմ աւետարանի նկարագրութեան և ըրած բաղդատութեանց արդեան »:

Գերապատիւ Հայրը նկատելով հանդերձ, որ յիշատակարանը «տարբեր զրչառութեան արձագոյն» է, իւր նկարագրութեան մէջ իբրեւ հաստատուն թուական նշանակում է յիշատակարանի տուածը: Այդպիսի բացորոշ յայտարարութիւնից յետ՝ մասնագէտ շրջաններում համարեա վերջացած խնդիր նկատուեց, որ եւթներորդ դարու սկզբից, կամ մինչեւ անգամ վեցերորդ անկորուստ պահուել է հայերէն մի ձեռագիր: Այդքան պատկառելի հնութիւնը առաջնակարգ կարեւորութիւն էր ստանում թէ՛ Աւետարանի բնագրի տեսակէտից և թէ՛ մանաւանդ հայերէն տառերի պատմութեան համար:

Անցած 1907 թուականի ամառը, երբ Երուսաղէմի մատենադարանի հետ ծանօթանալու նպատակով այնտեղ այցելեցի, բնականաբար շատ էի հետաքրքիր տեսնելու և ուսումնասիրելու այդ պատկառելի հնութիւնը: Աւետարանի հետ ծանօթութեանս արդիւնքը Պօլիս Հ. Բարկէն վարդապետին, իմ զրած մի մասնաւոր նամակի շնորհիւ, արդէն հրատարակուել

է և լրագրական նոր յօդուածների առիթ է տուել¹։ Այդ արդիւնքը այս է. Երուսաղէմի Աւետարանի թուականը կոպիտ կեղծիք է, այնքան անշնորհք կերպով կատարուած, և այնքան տեսանելի իւրաքանչիւր հետախուզողի համար, որ հարկ չկար այդ կեղծիքը հրապարակի վրայ դնել և մտքեր զբաղեցնել։

Սակայն նախատեսուած էի, որ այդպիսի վճռական յայտարարութիւնը բաւական չի լինելու ամենքին համոզելու, ուստի նկարել եմ լուսանկարներ, որից կլիշաներ պատրաստելով հրատարակուած եմ յօդուածիս հետ։ Այս առթիւ կարելորդ եմ համարում յայտնելու, որ Երուսաղէմի ամենապատիւ Թարութիւն պատրիարքը և ամբողջ միաբանութիւնը ինձ ամենամեծ դիւրութիւն տուին թէ՛ այդ Աւետարանը ընկելու և թէ՛ ծանոթանալու վանքի նշանաւոր մատենադարանի ամբողջ բովանդակութեանը հետ։ Նոքա լաւ ըմբռնել են որ մեր նախնիքներից մնացած հնութիւնները, որոնք համարեա բացառապէս նուիրատուութեամբ են ժողովուած այս կամ այն նշանաւոր ազգային կամ օտար հաստատութեանց մէջ, անհրաժեշտ է լայն բանալ այդ հնութիւններով մասնագիտօրէն պարագիծների առաջ։ Երուսաղէմի մատենադարանը մինչեւ օրս անյայտ մնացած կարելորդ յիշատակարաններ շատ ունի և ես մօտ ապագայում առիթ կ'ունենամ ընդարձակօրէն խօսելու այդ մասին։

Հնագոյն Աւետարանը մինչեւ վերջին ժամանակը պահուած էր պատրիարքարանում, բայց երբ ես աշխատում էի այնտեղ, պատրիարք հայրը բարեհաճեց ձեռագիրը յանձնել մատենադարանապետ Մեսրոպ վարդապետ Նշանեանին, որ տանի մատենադարան, միւս ձեռագրերի կարգին համարով որոշի և մտցնի ցուցակի մէջ։ Այժմ այդ ձեռագրի համարն է 2555։

Սահակ եպիսկոպոս Խապայեանը իւր յիշեալ յօդուածում զխաւորապէս ծան-

րացել է Մոսկուայի և այդ ձեռագրի տարրերը ընթերցուածների վրայ. իսկ արտաքին նկարագրութեան վրայ յատուկ ուշադրութիւն չի դարձրել։ Աւետարանի թուականը անկասկած կեղծ է. չափազանց բացորոշ է կեղծողի թէ՛ ժամանակը և թէ՛ անձնաւորութեանը, սակայն ձեռագիրը շատ հին է, իմ համոզմամբ հնագոյնը մինչեւ օրս հայերէն թուականով թէ՛ անթուական ծանօթ բազմաթիւ ձեռագրերի շարքում։ Այդ ապացուցանելու համար է որ պէտք եմ համարում տալ նրա նկարագրութիւնը՝ մի փոքր աւելի ընդարձակ։

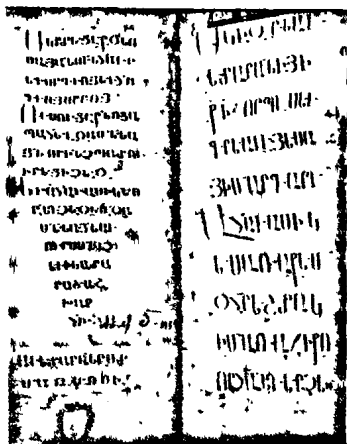
Հին է, հազուագիւտ ու արտասովոր՝ մոզոպարք. չափազանց ուշագրււ եւ տառերը. անպայման հին են և հնագոյն օրինակների հետեւողութեամբ նկարուած այն սակաւաթիւ զարդերն են նկարները, որոնցով զարդարուած է Աւետարանը։

Մագադարը՝ 43 × 29,5 սանտիմետր մեծութեամբ կոպիտ է և հաստ։ Արհեստաւորը գրութեան այդ նիւթին չի կարողացել տալ ոչ այն բարակութիւնն ու սպիտակ փայլը, որ յատուկ է ժ-թի դրերի հայկական մագաղաթեայ ձեռագրերին և ոչ այն փափկութիւնն ու թաւշանման նրբութիւնը, ինչպիսին պատրաստուած էին կիլիկեան շրջանի արհեստաւորները։ Մագաղաթի գոյնը սրճագոյն—անմաքուր է, թերթերը կարծես պարկի կտորներ են, մասամբ ժամանակի ազդեցութեամբ սեւացած և փայտի պէս կոշտ։ Աւետարանում կան թերի մասեր, թերթեր են ընկել. պահուած թերթերի թիւն է 256։

Տառերը չորս տեսակ են։ Ամբողջ բնագիրը գրուած է խոշոր երկաթագրով. խորանների միջի Եւսեբեան թուովն ու կանոնները համաբարբառի տողահամարներն ու զխաւարգութեանց բնագրերը փոքր երկաթագրով են, Մատթէոսի և Ղուկասի սկսուածքները մի մի երես ներկայացնում են չափազանց խոշոր զարդագրեր՝ իրենց գծագրութեամբ նման յունական զխաւարգերին։ Յատկապէս մի տառ, շնորհաւորուած է միանգամայն նման յունական և տա-

1. Արեւիք 1907 թիւ 6642 և 1671 Բարկէն վարդապետ և Տրգատ եպիսկոպոսի յօդուածները։

դին — հաստատելոց ի մեզ որպէս աւանդեցին. (Ղուկ. Ա. 1). և վերջապէս Մարկոսի ու Յովհաննու սկսուածքի առաջի եւրեաներն ունին աւելի խոշոր երկաթագրեր, որ իրենց գծագրութեամբ նման են հայկական հնագոյն արձանագրութիւնների տառերին¹։ Երկու տեսակ երկաթագրերը կարելի է տեսնել մեր առաջին նկարում։

Լազարեան ճեմարանի Աւետարանը և թէ մեր տեսած բազմաթիւ հին երկաթագիր ձեռագրերը չունին այս օրինակի զարդերի ու խոշոր երկաթագրերի նման տառեր։ Իսկ այս տառերը ոչ միայն արտասովոր են, այլ անկասկած հին են։

Հնութեան կնիք են կրում մանաւանդ խորանները։ Հայոց մանրանկարչութեան պատմութիւնը դեռ չէ գրուած։ Այդ արուեստը Հայերի մէջ օտարամուտ է. զբաղաւոր աղբիւրը ծառայել են բիզանդական օրինակներ, աւելի կանուխ ասորականը. իսկ վերջերը եւրոպականը և նոյն իսկ պարսկականը։ Մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան է վերապահուած բացորոշ

ցոյց տալ թէ այդ արտաքին ազդեցութիւնների չափը և թէ մանաւանդ Հայերը ինչ ձեւով են արտայայտել իրենց ինքնուրոյն ճաշակը։ Որովհետեւ, ով առիթ է ունեցել տեսնելու հայ մանրանկարչութեան օրինակներ, պէտք է համոզուի, որ հայ արուեստագէտները սոսկ ընդօրինակողներ չէին, այլ ընդհակառակը՝ ինչպէս ճարտարապետութեան մանրանկարչութեան մէջ եւս մշակել են իրենց առանձնայատուկ ոճը։

Երուսաղէմի աւետարանի խորաններն ու սակաւաթիւ նկարները գծուած են յունականի հետեւողութեամբ։ Այդ ապացուցանում են ամենից առաջ յունաբէն վերտառութիւնը նկարներից մէկի վրայ և ապա խորանազարդերի սիւնների ոճը։

Մեր պատրաստել տուած երկրորդ կլիշէն երկու նպատակի է ծառայում, նրա վրայ կայ կեղծ յիշատակարաններից մէկը՝ ամենից ընդարձակը և միեւնոյն ժամանակ նա կատարեալ զաղափար է տալիս աւետարանի զարդանկարների մասին։ Խորանազարդեր հայկական ամենահին ձեռագրերում շատ սովորական են. Էջմիածնի փղոսկրեայ Աւետարանի մէջ կան նաեւ ասորական նկարներ. ասորի նկարիչների գործ և հայերէն պատկերներ։ Երուսաղէմի աւետարանի նկարիչը անկասկած հայ է, բայց նա ընդօրինակութեան համար օգտուել է յունական յատկապէս այն շրջանի ձեռագրերից՝ երբ հին դասական արուեստի ազդեցութիւնը դեռ շատ զօրեղ էր։ Այն խորանազարդը, որ մեր առաջն է դրուած, ներկայացնում է յունական հեթանոսական շատ սովորական տաճարներից մի ամենապարզ նկար, որի վերարտադրութեան մէջ պահուած են հին դասական ձեւերը՝ ենթարկուած բիզանդական արուեստի առաջին շրջանների աղաւաղումներին, համեմատ ժամանակի ճաշակին։ Այդ յունական գեղեցիկ տաճարազարդ բաղկացած է ութ սիւնից, որոնց վրայ բարձրանում է շինութեան ծածկը իւր արձան ճակատով։ Սիւններն ունին յոնիական ոճի սեան առանձնայատուկ մա-

1. Բազմաթիւ մեր նկարը Հ. Աւիշանի Արարատ 188, 189. արձանագրութիւններին։

սերը՝ ընդորոշ խորիսխներով և խոյակնե-
րով. որոնց նմանութեամբ հայկական մա-
նրանկարչութեան մէջ չի յաջողուել տես-
նելու: Որովհետեւ բազմաթիւ աւետարան-
ներում շատ սովորական խորանազարդերի
սիւնները ներկայացնում են աւելի շատ
զարդեր քան հաստատութիւն պատկերաց-
նող սիւներ: Նկարի բնագիրն ունի պարզ
ներկեր, իսկ մեր կլիշէն չափազանց փոքր
է և ոչ այնքան յաջող: (Տես նկար II):

Աւետարանի միւս նկարներն են. Ա.
թղ. 1^ր. Ամբողջ էջի վրայ խոշոր խաչ
հաւասարաթեւ, Տ ճանաչողով, որ պար-
փակուած են շրջանների մէջ: Այդ խա-
չը ամրացրած է յատուկ պատուանդանի
վրայ:

Բ. թղ. 2^ա. խորան, հաստատուած
երկու բիւզանդական սեան վրայ՝ մի է-
ջում Եւսեբիոսի առ կարպիանոս թուղթը:
Խորանը կիսաշրջանաձեւ է, որի միջի
դաշտը զարդարած է քառանկիւնաձեւ զար-
դերով: Շրջանի անկիւններում նկարուած
են ծաղիկներ, մէջտեղը մի կողով, իսկ
կամարների վրայ թառած են սիրամարգ-
ներ:

Գ. Այդ հիմնական նկարի տարրեր փո-
փոխութիւնները կրկնուած են Եւսեբի թղթի
շարունակութեան (թղ. 2^բ) և կանոնների
խորաններում (թղ. 3^ա. 6^բ). Թուով եօթ
հատ փոխուած են նոյն խորանի սիւնների
թիւը՝ 2, 3 և 4, խորանա-դաշտի զար-
դի ձեւը, կամ թռչունների կանգնած տե-
ղերն ու դիրքերը և կամ իրենց թռչուն-
ները: Սիրամարգի փոխարէն նկարուած են
աղանիներ կամ կաքաններ: Նկատելի է
որ նկարիչը մտածել է տեսակաւորելու
իւր գործը: Նոյնութեամբ նա ոչ մի նկար
չի վերարտադրում:

Դ. Մեր նկարագրած տաճարազարդ
(թղ. 7^ա):

Ե. Չորս Աւետարանիչները նկարուած
են ոչ թէ՛ ինչպէս յետոյ է սովորական տես-
նել՝ իւրաքանչիւր Աւետարանի բնագրի
սկզբներում, այլ իբրեւ խորանազարդերի
շարունակութիւն՝ (թղ. 7^բ. և թղ. 8^ա)
երկու նոր խորանազարդի տակ երկու եր-
կու. նախ՝ «Մաթիոս» և «Մարկոս» և
ապա «Լուկաս» և «Յովհաննէս»: Բոլոր
չորսը միանգամայն իրար նման են. en
face, աջ ձեռները քարձրացած օրհնու-
թեան նշան են անում, իսկ իրանց ձախ
ձեռներին մէջ, որ նկարի մէջ համարեա
թէ անտեսանելի են, բռնած ունին աւե-
տարանը: Էջմիածնի Աւետարանում եւս
Աւետարանիչները նկարուած են այս ձե-
ւով, սակայն անհամեմատ աւելի գեղեցիկ
արուեստով:

Զ. Մի մեծ քառանկիւնի շրջանակի մէջ
(8^բ) նկարուած են երկու տեսարան. վե-
րեւում Աստուածամայրը զահի վրայ բազ-
մած, զբկում ունի Յիսուս մանկան, որը
ձեռները կարկառեւ է դէպի իւր մայրը:
Աստուածամօր լուսապսակը զարդարուած
է թանկագին քարերով, իսկ Յիսուսն ու-
նի յունական խաչ: Նկարից քարձր՝ նը-
կարչի ձեռքով գրուած է յունարէն մա-
կագրութիւն, թէեւ ոչ այնքան որոշ, քայց
կարելի է մօտաւորապէս կարդալ՝ «XP»
և «AY»:

Մոյցանից ներքեւ պատկերացրած է ի-
սահակի զոհը: Արբահամը կանգնած է

աչքերը վերեւ յառած, աջ ձեռին մի մեծ դանակ, վառուած խարոյկի վրայ նա պէտք է բարձրացնէ իւր մօտ կանգնած իսահակին փոքր հեռու, մի ծառի տակ երեւում է զոհի գառը, իսկ բարձրից երեւացող ձեռը ցոյց է տալիս այդ զոհը: Այս նկարն էլ ունի մակագրութիւն, տգեղ բուրգրով: «Աքրամս գորդին ընձա է»:

Ամբողջը շատ հասարակ գործ է, հետաքրքիր և կարեւոր միայն արուեստի պատմութեան համար:

Է. Յիշուելու արժանի են իբրեւ զարդեր՝ երկու խաչ՝ նկարուած Մատթէոսի և Ղուկասի սկսուածներում. փոքրացրած կրկնութիւն առաջի մեծ խաչի. ապա խորանագարդեր միւս երեք աւետարանների սկիզբներում, որոնց մէջ փոքր երկաթագրով գրուած են զլսոց ցանկը և ձեռագրի մէջ գտնուած համառօտ ընթերցուածոց ցուցակը, և վերջապէս փոքրիկ խաչագարդեր ու տերեւագարդեր, որոնցից առաջինները որոշում են Աւետարանի գրելաւոր ընթերցուածների հատուածները. միւսների մէջ խոշոր գրերով սահմանուում են տետրահամարները, սկսած ա — ք տառը:

Ա. Աւետարանի թնոգիրն սկսում է նախ թուղթ Եւսեբեայ, ապա կանոնը համաձայնութեան, յետոյ թղ. 9^ա — 40^բ: Աւետարան ըստ Մատթէոսի:

Սորա մէջ պակաս են. զլուի Գ 11—Դ 6, Ե 32—Է 4, Ը 3—ԺԱ 23, ԺԲ 12—23, ԺԵ 33—ԻԶ 53:

Բ. Թղ. 41^բ — 91^բ. «Ձաւետարան ըստ Մարկոսի» վերջ. «զի երկնչին»։ Անմիջապէս կցուած է. «Աւետարանացոյց Մարկոսի գլխոյս: Ա. Յովաննու քարոզութիւնն. Ե. Յիսուսի մկրտելն. Թ. Յիսուսի քաւորութիւնն. ԺԲ. Մտանել ի Կափառնաւում. ԺԵ. Գնալով ի տուն Սիմովնի. ԺԸ. Բորտին. Ի. Անդամալուծին» են:

Սորա մէջ թերի է. «զամենայն զառակսն դիտեցէք... վաղվաղակի առաքէ մանգաղ»:

Գ. Թղ. 92^ա — 177^ա. «Աւետարան ըստ Ղուկա», որից պակաս են Ա. 8—22, բա-

ցի այդ չունի իԲ. զլուի 43 և 44 յայտնի տները:

Դ. Թղ. 177^բ — 235^բ. «Աւետարանացոյց Յովհաննու. Ա. ի սկզբանէ էր բանն. Բ. Չաստուած ոչ ոք ետես. ԺԲ. ի վաղիս անդր. ԺԸ. կոչուա Փրկիպոսի». Են. Թղ. 178^ա. «Աւետարան ըստ Յովհաննու»։ Չունի զԷ. Զ. 62—Ը. 23:

Աւետարանի վերջում (Թղ. 235^բ) տօնական ընթերցուածոց կարգն է, առանց յատուկ զխազրի. — «Երկրորդ զուբեղային բան Անարէն եղին ի վերայ իմ տէր տէր: Աւետարան ըստ Ղուկա. մհա. Ով է մեծ բազմեալն երես. վջ. ելաց դառնապէս»:

Երկրորդ զարեղային «Փրկեա զիս ի Թըշնամեաց. Աւետարան ըստ Մարկոսի ճկը. և ասէ ցնոսա Յիսուս ամենեքին գա. վջ. Սկսաւ լալ»:

«Չորրորդ զարեղային. Նոքա ի ձեռանէ քումէ մերծ. Աւետարան ըստ Մատթէոսի. մծէ. յայնժամ ասէ ցնոսա Յիսուս վջ. Թողին գնա և փախեան» են:

Իբրեւ շարունակութիւն այս ընթերցուածների կարգուած է այս զլուիւր. «Խրատք սրբոյ աւետարանիս կարգիւոյ. կիրակէ որ քան զյայտնութիւնն առաջի հանդիպի. Աւետարան ըստ Ղուկա. ա. քանզի բազումը»։ Այս վերնագրի տակ կարգուած են երկու երեսի խորանագարդ չորս սիւնեակների մէջ յփնդեան, Բայտնութեան, Ղազարու և Աւագ շաբաթուայ Աւետարանները:

Ընթերցուածները որոշուած են, ինչպէս վերեւ յիշուեց բուն բնագրի մէջ. Աւագ տօներին խաչաձեւ զարդով, իսկ լուր օրերինը չակերտաձեւ զարդով:

Աւետարանի բուն բնագիրը ունի շատ կարեւոր և ընտիր ընթերցուածներ, ընդհանրապէս աւելի մօտ է Զօհրապեանի տպագրին քան Լազարեան ձեմարանի Աւետարանին: Այդ բանում կարող է ընթերցողը համոզուել ծանօթանալով Սահակ Եպիսկոպոսի քաղաքատութեան հետ (Հ. Ամս. 1991, էջ 75—77), իսկ մենք առ այժմ չենք հրատարակում մեր բաղ-

դատութիւնը: Մատթէոսն ու Ղուկասը չունին Աւետարանացոյցը:

Աւետարանա չունի հին յիշատակոյսուն. թէ արգեոց ունեցել և կորել է, դարձեալ դժուար է պնդել, որովհետեւ ձեռագրի միջիցն են միայն թերթեր պակաս, բոլոր Աւետարանների վերջի թերթերը կան. թերի չէ նոյնպէս Յովհաննու Աւետարանի վերջում «Խրատը սրբոյ Աւետարանիս կարգելոյ» յօդուածը: Առ առաւելն կարելի է ենթադրել որ այդ յօդուածից յետոյ գրուել է բուն յիշատակարանը և ընկել կորել է: Հաւանական է ձեռագիրը յիշատակարան չի ունեցել:

Իսկ նոր յիշատակարանները. նոքա բազմաթիւ են, գրուած «տարբեր գրչով և թանաքով», իսկ այդ գրիչն է Տիգրաւ նակերտցի Մկրտիչ հրաշագործ անուանեալ եպիսկոպոսը:

Ա. թղ. 2^ա. Լուսանցում, նստրգրով. «ես Մարիամս ծառայ սուրբ Յովանիսիս որ տամ խարան յամէն տարի ք. դրամ»: Միայն այս յիշատակարանն է, որ չէ գրել Մկրտիչ եպիսկոպոսը: Այս տեղ յիշուած սուրբ Յովհաննէսը Մշոյ վանքերից մէկն է, որովհետեւ Երուսաղէմում ինձ իբր հաստատ տեղեկութիւն հաղորդեցին, որ Մկրտիչ եպիսկոպոսը այդ ձեռագիրը վերցրել է Տարօնի վանքերից:

Բ. թղ. 7^ա. «Նյց թուական ՆՊԱ. 288^ի. գրեցաւ յաւծի. — յԱւուրս Մուշէղի Գիրգոր շէյցէ... այն յիշատակարանն է, որ կայ մեր հրատարակած խորանազարդի մէջ. և, կարծում ենք, շատ դիրութեամբ իւրաքանչիւր ոք կ'համոզուի, որ այդ գրութիւնը «մոռեւն» է:

Գ. թղ. 7^բ. Աւետարանիչներն ձեռնելին ունին Աւետարան. Մատթէոսի ձեռում բռնած Աւետարանի վրայ գրուած է «յամի տեառն ՈՒՅ», Մարկոսինը՝ «հաւյոց ՄԱ.»: Վ.

Գ. թղ. 9^ա. Շղագրով «Սուրբ Աւետարանս զոր խոստացայ ընծայել յիշատակ թանգարանի սրբոյ Երուսաղէմի Բակօբեանց սրբազան առաքելոց վանուց, ահաւսիկ ի ձեռն մեծապատիւ Մինասեան

մահտեսի Յովհաննէս էֆէնտուն յղեցի. մնալ ի նոյն թանգարանն յիշատակ յաւիտեական: յամի 1872 յունիսի 12 ի Տիգրանակերտ. Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանէ»: Բովանդակութեամբ սորա նման մի յիշատակարան կայ նաեւ թղ. 25^բ. Ե. թղ. 4(Խ. վերջ Մատթէոսի «թվ. ծա»: Տես մեր առաջին նկարը ուր այդ «նշանաւոր» գրիչը փորձել է մի մարդու գլուխ եւս նկարել:

Զ. թղ. 91^ա. Մարկոսի Ա. վերջում «թուին հայոց ՄԱ. յաւուրս մուշեղի տեառն Տարօնոյ յոճ քրդի»: Գրիչը սկիզբը փորձել է յիշատակարանը գրել խորանազարդի մէջ, նկարել է մի փոքր և մի մեծ ք, ապա գրել է ստորին լուսանցքում:

Է. թղ. 177^բ. Ղուկասի Աւետարանի վերջում «թ. վին. ծա.»:

Ը. թղ. 235^բ. Յովհ. Ա. վերջում. «թվկն ՈՒՅ. ծա. տեառ»:

Թ. թղ. 236^բ. բոլորովին վերջում. «թվ. ծա.»:

Այս բոլոր յիշատակարանները գրուած են նոյն ձեռքով, նոյն թանաքով, որով Մկրտիչ եպիսկոպոսը իւր ընծայական է գրել, և, թէեւ փորձել է մի քանի դէպքում իւր սեպհական գիրը կեղծել և հին երկաթագրով գրել՝ սակայն այդ նրան չի՛ յաջողուել: Մկրտիչ եպիսկոպոսը երեւի հին ձեռագրերով պարապած անձնաւորութիւն չէր, այլպէս նա կ'իմանար որ հին ժամանակները իւր ընդունած եղանակով երբէք յիշատակարաններ չէին գրում: Այդ բանը, կարծում եմ, կ'խոստովանի նաեւ Սահակ կաթողիկոսը, որը ցուցակագրել է Երուսաղէմի ձեռագրերին: Միւս կողմից քանի որ Տրդատ եպիսկոպոս Պաւլեանը անցեալ տարուայ «Արեւելք» թերթի հ. 6671 գրած յօդուածում ենթադրել է, որ ես Երուսաղէմի հին Աւետարանը չեմ ունեցել իմ ձեռին, այլ գուցէ մի ուրիշ օրինակ, որովհետեւ նա դժուարանում է հաւատալ որ Սահակ եպիսկոպոսը սխալուած լինի, այս իմ յօդուածը կարդալուց յետոյ կ'համոզուի, որ իմ ձեռքում ուրիշ օրինակ չի՛ եղել, Երուսաղէմում

այդպիսի « յիշատակարաններով » միայն մի ձեռագիր կայ, իսկ թէ Սահակ եպիսկոպոսը ինչու է սխալել, ես էլ չգիտեմ:

Մնում է մի կարեւոր հարց եւս լուծել, թէ Տիգրանակերտցի եպիսկոպոսը ո՞ր տեղից է վերցրել իւր յիշատակարանի տեղեկութիւնները: Քանի որ ձեռագիրը վերցրել է Մշյո ս. Յոհան վանքից, ուստի նա ենթադրել է որ հարիւրաւոր տարիներ առջ գրուած ձեռագիրը իւր սկզբնական գրութեան տեղից չի փոխուել, և կարգաւցած լինելով Յոհան Մամիկոնեանի պատմութիւնը կամ աւելի հաւանական՝ Չամչեանի Հայոց Պատմութիւնը՝ փնտռել է Մուշեղ Մամիկոնեան նշանաւոր իշխանին, (1)ձ քաղաքը և ոմն Գրիգոր երէց որին գաւառաբարբառով կոչում է Գրիգոր երէց:

Եւ իսկապէս Չամչեանի երրորդ հատորի մէջ (էջ 307 Գլ. ԽԸ) Մուշեղի և Գայլ Վահանի քաջագործութեանց թուականը նշանակուած է լուսանցում « 602—մրա », որից, համարեա կարելի է հաստատապէս պնդել որ Մկրտիչ եպիսկոպոսը իւր տեղեկութիւնը քաղել է: Այդպէս վարուելով նա, ինչ խօսք, նպատակ է ունեցել բարձրացնել իւր ձեռագրի յարգը, մինչդեռ, եթէ նա ծանօթ լինէր հայ ձեռագրերի հետ, կ'հասկանար որ իւր ձեռագիրը իսկապէս շատ յարգի է, որովհետեւ հայ պահուած բոլոր ձեռագրերից հնագոյնն է, ամենայն հաւանականութեամբ աւելի հին քան Լազարեան ճեմարանի ձեռագիրը, թէեւ դժուարանում ենք դարը որոշելու:

Յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ է եղել Էջմիածնի նշանաւոր փղոսկրեայ Աւետարանը. լուսատիպ վերարտադրութեամբ հանրամատչելի և արժաւ Լազարեան ճեմարանի Աւետարանը. հրատարակուեց Մլքէ Թագուհու Աւետարանի ուսումնասիրութիւնը. ժամանակն է որ Էջրուսդէմի Աւետարանը եւս մասնակի ուսումնասիրութեան առարկայ ծառայի:

ՄԱՐԿԱՅ ԳՂԱՐԱՊԵՏ

ՊՐՈՖ. ԼԵՄԱՆԻ.

Նիւթեր Հայաստանի Խնագոյն պատմութիւնը.

Յաւելուած դոկտ. Մաքս Ֆան Բերշէ-մի, « Արարական արձանագիրքը Հայաստանէն և Տիարպէքիւրէն » 1:

Անցեալ տարւոյ վերջերը լոյս տեսան մասամբ՝ գիտական արդիւնք այն ճանապարհորդութեան՝ զոր ինն տարի յառաջ (1898/99) կատարեցին Հայաստան Լեման և Բեւեք գիտնականք: Հրատարակման համար ցարդ շատ դժուարութիւններ կային, որոց մէկն ալ գուցէ էր գծութիւնն՝ որ ծագեցաւ երկու զիտնոցս մէջ և որոյ կրակոկէ հետքերը կարելի է տեսնել նաև ի Zeitschr. d. deutsch morgenld ges. հատոր 54. (1900):

Սակայն Պրոֆ. Լեման, որ լրջօրէն կ'աշխատէր ժողովուած նիւթերուն վրայ՝ այժմ ի մեծ ուրախութիւն գիտնոց՝ ընդհատեց այս լուսութիւնը և կուգայ մեր երկրին հնագոյն պատմութիւնն արձանագրութիւններով լուսարանել. պատմութիւնը շրջանին՝ երբ Հայաստան տակաւին Նիւրի և ապա Ռարտոտ կը կոչուէր, և երբ այդ երկրի վրայ կը տրէր ժողովուրդ մը չգօր՝ և յաճախ արոյեան Նիւրեհի բուն աշխարհակալաց:

Ուսումնական աշխարհի արդէն ծանօթ են ուղեւորութիւնք և տեղեկագրութիւնք Լեմանի և Բեւեքի, զորս մասամբ ճամ-

1. Գործոյ բուն վերնագիրն է. C. F. Lehmann-Haupt. Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens mit einem Beitrage, Arabische Inschriften aus Arm. und Diyarb. von Max von Berchem, mit 92 in den Text gedruckten Abbildungen und 14 Tafeln, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1907 (20 մարք): Տպւած է շարք Abhandlungen d. Königl. Ges. der Wiss. zu Göttingen, philol. - hist. Klasse, neue Folge, Band IX. Nro. 8. Ինչպէս մեր յառաջարանին մէջ բոստ ենք, մեր նպատակը չլուսավոր ամբողջ գիրքը թարգմանութեամբ ընծայել՝ վերնագիրը քիչ մը փոփոխեցինք: